

CeSIDova Mala Biblioteka

MILOŠ TODOROVIĆ

IZBORNE MANIPULACIJE

IZBORNE

izdavač

**CENTAR ZA SLOBODNE IZBORE
I DEMOKRATIJU**

za izdavača

Dr Slobodanka **Nedović**

urednik Male biblioteke

Dr Marijana **Pajvančić**

design

Branko **Gavrić**
TOTAL DESIGN

layout

Ferenc **Laslofi**
TOTAL DESIGN

lektor i korektor

Vidojko **Jović**

štampa

Tipografic, Beograd

tiraž

500 primeraka

Beograd

mart 2002.

Objavlivanje ove
publikacije
omogućila je
Evropska komisija

CeSID

Kralja Milutina 21/V, 11000 Beograd, Yugoslavia

(381 11) 32 35 436, 33 42 762, 33 42 771, 33 43 553 • <http://www.cesid.org> • e-mail: cesid@cesid.org.yu • cesid@bitsyu.net

Miloš Todorović

MANIPULACIJE

Direktor CeSID-a

Dr Slobodanka Nedović

Članovi Upravnog odbora CeSID-a

Marko Blagojević

Aleksandar Bratković

Danko Čosić

Dr Zoran Lučić

Dr Marijana Pajvančić

Miloš Todorović

Tehnički sekretar

Mirjana Popović Gavrić

Članovi Saveta CeSID-a

Dr Radovan Bigović

Vuk Bojović

Branislav Čanak (UGS Nezavisnost)

Dr Mijat Damjanović

Dr Srđan Darmanović

Vladan Gajić

Dr Vladimir Goati

Dr Lav Ivanović

Nikola Kusovac

Dr Slobodanka Markov

Stojmir Matejić (Nezavisni sindikat penzionera Srbije)

Dr Vojislav Milovanović

Dr Veselin Pavićević

Dr Jelica Petrović

Dr Dejan Popović

Dr Dragoljub Popović

Dr Milan Popović

Miroslav Todorović

Dr Zoran Tomić

Dr Vučina Vasović

Dr Duško Vranješ

Dr Dragica Vujadinović-Milinković

SADRŽAJ

UVOD	7
IZBOR IZBORNOG SISTEMA	11
MANIPULACIJA IZBORNOM GEOMETRIJOM.....	17
MANIPULACIJA RASPODELOM MANDATA	31
MANIPULACIJA U PRIPREMI IZBORA I GLASANJA	39
SUDOVI KAO INSTRUMENT IZBORNE MANIPULACIJE.....	45
LITERATURA.....	48

Izbori, kao osnovni preduslov postojanja demokratskog društva, predstavljaju zapravo postupak formiranja vlasti, odnosno postupak koji omogućava da se izrazi volja građana. Narodno predstavništvo poznavala je i stara Atina u kojoj su građani glasali na velikoj skupštini. Iako je atinska skupština predstavljala primitivan model predstavništva, ona je bila prvi korak ka uvođenju procedure.

Za demokratiju možemo reći da se sastoji od procedure. Demokracija jednog društva ogleda se u poštovanju procedure, odnosno postupka. Ipak, procedura, kao osnov demokratskog društva, može biti postavljena tako da stoji nasuprot principima demokratije, a u ime demokratije. Često je izborni postupak postavljen upravo tako. Kroz istoriju, izborni postupak je bio, a i danas je, predmet stalnog preispitivanja pravičnosti. Pitanje koje se postavlja za svaku vlast jeste da li je ona legalna i legitimna. Često je ona legalna, izabrana u skladu sa zakonom, ali njen legitimitet, odnosno pitanje da li je izborima stvarno izražena volja građana može se dovoditi u pitanje. Ključni problem izbornih zakona, tj. postupka po kojem se biraju narodni predstavnici, jeste obezbeđenje njihovog legitimiteta. Izborna praksa pokazuje stalnu težnju tvoraca izbornog zakona da putem zakona, znači na legalan način, izmene odnosno da manipulišu voljom građana čime ugrožavaju legitimitet vlasti.

Istorija izbora vezana je upravo za istoriju izbornih manipulacija. U istoriji izbornog prava i izborne teorije dobro je poznato ime pionira izborne manipulacije Elbridge Gerry po kome se ustalio termin gerrymandering. Pored prekrajanja izbornih jedinica i tzv. sofisticirane izborne manipulacije, istorija izbora je puna primera tzv. primitivne izborne krađe. Poznato je da su sveštenici, zemljoposjednici, činovnici pod uticajem pretpostavljenih ili nalogu kandidata vršili uticaj na birače, pre svih na seljake i zanatlije, kako da glasaju. Uticaj je obično bio praćen korupcijom, tj. davanjem koristi ili sitnim čašćavanjem u seoskoj kafani. Pored pritiska na birače, bilo je i grubih izbornih prevara. One su se ogledale u kra-

di glasačkih kutija i ubacivanjem većeg broja glasačkih listića uz odobrenje predsednika biračkog odbora. Sa juga Francuske potiče jedna anegdota.¹ „Tako, na primer, kažu da je jednom prilikom predsednik, našavši da dati glasovi nisu dovoljni da bi se mogao izabrati željeni kandidat, napomenuo svom pisaru: „Na vama je da dopunite delo opšteg prava glasa.“

Izborna manipulacija je i danas tema koja zaokuplja pažnju demokratske javnosti, bez obzira da li je reč o državama sa dugogodišnjom tradicijom smenjivosti vlasti i izbora ili takozvanim državama trećeg sveta i državama u tranziciji. Kao primer država sa jakim demokratskom kulturom možemo navesti i Veliku Britaniju i SAD. Naime, Velika Britanija, čuvena je po jednokružno-većinskom (PDM) izbornom sistemu koji odlikuje pobedu kandidata političke partije koji je osvojio veći broj glasova. Takav izborni sistem podrazumeva postojanje dve partije i u primeni je u dvopartijskim državama. Međutim, budući da u Velikoj Britaniji poslednjih godina jača i treća partija, ovakav izborni sistem umanjuje princip pravičnog predstavljanja. Mada, i pored toga što se u poslednjoj deceniji pojavila i treća partija, jednokružno-većinski sistem je dva puta (1951. i 1974) omogućio da partija koja je osvojila ukupno veći broj glasova dobije manje mandata.

Najnoviji primer manipulacije izbornim sistemom jesu izbori za predsednika SAD održani 2000. godine. Izborni sistem SAD je takav da su zapravo države izborne jedinice. Da bi se izbegla diskriminacija malih država, uveden je izborni sistem koji predviđa da svaka država daje određeni broj elektora, a ukupan zbir osvojenih elektora određuje porednika na izborima. Onaj kandidat koji dobije najviše glasova u toj državi, osvaja sve elektore. Predsednik SAD postaje kandidat koji je osvojio veći broj elektora.

Izbori za predsednika SAD održani 2000. godine pokazali su da je kandidat Demokratske partije osvojio ukupno više glasova od kandidata republikanaca, ali pošto je Džordž Buš, kao kandidat Republikanske partije, osvojio više elektora, izabran je za predsednika.

Ovi primeri izborne manipulacije mogu se nazvati sofisticiranom izbornom manipulacijom i predstavljaju jedan od načina da se prava i istinska volja građana izmeni. Države u tranziciji, kao i države tzv. trećeg sveta, odlikuju, pored sofisticirane manipulacije, primitivni načini manipulisanja stvarnom voljom građana. Trend tih

¹ J. Brajs: "Savremene demokratije - narodna skupština", str. 379.

država je sve više primena dobro ispitanih i proverenih institucionalizovanih sistema država sa vekovnom izbornom tradicijom koji omogućavaju legalnu pobjedu favorizovanih partija, a sve manje se koriste primitivni načini manipulacije koja svakako nije zauvek zaboravljena.

Primitivnu izbornu manipulaciju odlikuju zloupotrebe na biračkim mestima, odnosno na mestima na kojima građani glasaju. Ona se najčešće vrši falsifikovanjem biračkog spiska, krađom glasačkih listića, pretnjom i pritiskom na glasače, falsifikovanjem rezultata glasanja.

Izborne manipulacije nisu zaobišle ni našu zemlju. Od 1990. godine, kada su održani prvi višestranački izbori posle Drugog svetskog rata, mnoge stranke i pojedinci su govorili o izbornim manipulacijama. Pominjanje izborne krađe, režim je tumačio kao izgovor opozicije za neuspeh na izborima. Sagledavajući istoriju izbora od 1990. godine, može se zaključiti da su se izborna pravila menjala od izbora do izbora. Konstatujući takvu činjenicu, kao i činjenicu da su promene izbornih pravila vršene u izbornoj godini neposredno pred izbore, stvara se utisak da su promene izborne procedure imale za cilj izbornu manipulaciju. Posmatrajući desetogodišnju izbornu praksu kod nas, primećuje se blagi prelaz od primitivnog načina izborne manipulacije ka onoj sofisticiranoj. Svakako, ne može se reći da je primitivna manipulacija potpuno nestala jer nas demantuje analiza izbora iz decembra 1997. godine i septembra 2000. godine.

U ovoj knjizi biće govora u mogućnostima izborne manipulacije u celokupnom izbornom postupku. One su sadržane u tri faze koje čini izborni postupak: predizborna, izborna i postizborna faza. U predizbornu fazu spadaju izbor izbornog sistema, izborna geometrija i raspodela mandata. Izbornu fazu podrazumeva postupak glasanja, dok se postizborna faza odnosi na žalbeni postupak.

IZBOR IZBORNOG SISTEMA

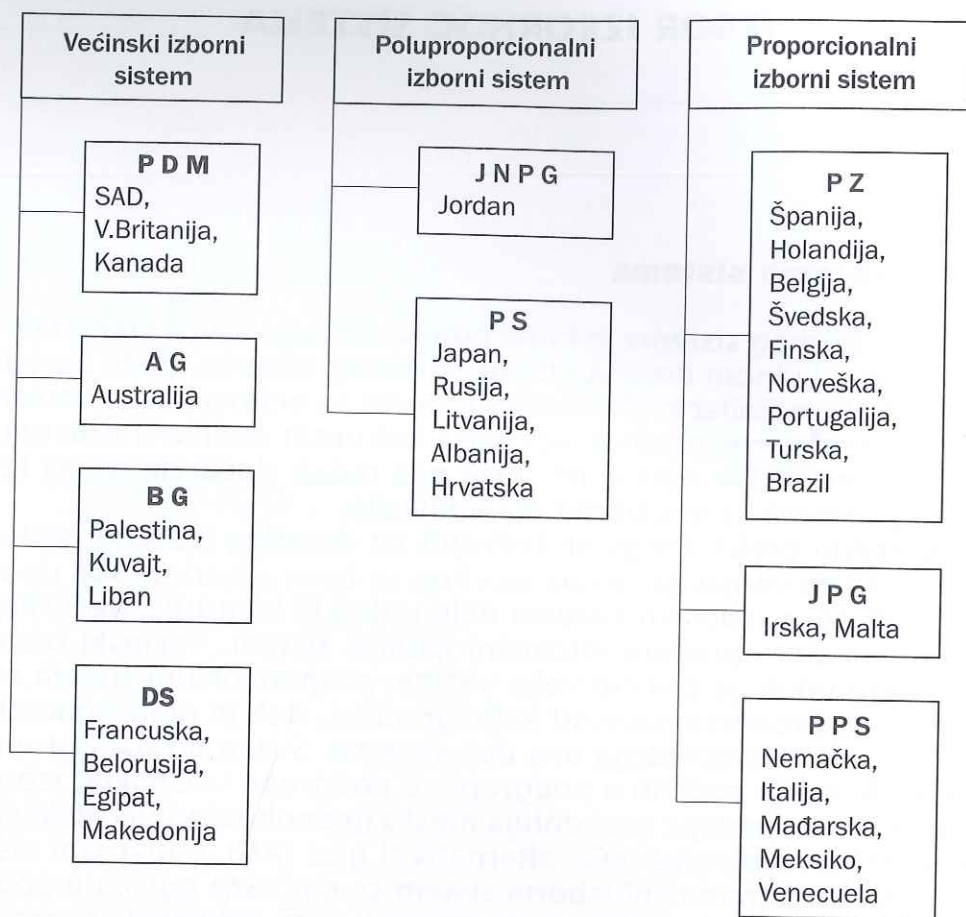
Vrste izbornih sistema

Izbor izbornog sistema je bitna odluka od koje zavisi stepen demokratije u jednom društvu. Izbor izbornog sistema može zavisi ti od različitih činilaca: okruženja u kojem se država nalazi, istorijskog nasleđa, nacionalnih, verskih i kulturnih razlika u društvu, brojnosti političkih opcija itd¹. Ipak nije redak slučaj da se iza izbornog sistema krije izborna manipulacija.

U svetskoj praksi mogu se izdvojiti na desetine izbornih sistema i njihovih varijacija. Stručnjaci koji se bave izborima sve tipove i podtipove izbornih sistema dele u dve ili tri grupe: većinski, proporcionalni i poluproporcionalni izborni sistem. Većinski izborni sistem odlikuje princip volje većine, proporcionalni sistem se zasniva na proporcionalnosti volje građana, dok je poluproporcionalni sistem kombinacija ova dva sistema. Svaka od ovih grupa se takođe može podeliti u podgrupe. U podgrupu većinskog izbornog sistema spadaju: prvi dobija mesto (jednokružno-većinski sistem) (PDM), blok-glas (BG), alternativni glas (AG), dvokružni sistem (DS). Proporcionalni izborni sistem se najčešće ogleda u podsystemima: proporcionalne zastupljenosti (PZ), personalizovanog proporcionalnog sistema (PPS) i jednostrukog prenosivog glasa (JPG). Jednostruki neprenosivi glas (JNPG) i paralelni sistem (PS) spadaju u podgrupu poluproporcionalnog izbornog sistema.

Veliki broj izbornih sistema daje široku lepezu alternativa i zapravo otežava odluku koji izborni sistem primeniti. Prethodno bi trebalo dati odgovor na pitanje šta je izborni sistem. Izborni sistem je u stvari postupak, način da se volja građana, izražena kroz rezultate glasanja na izborima, prevede u broj mandata svake od političkih partija ili kandidata u parlamentu. Svakako, svi izborni sistemi to omogućavaju, ali ih razlikuje stepen proporcionalnosti glasova i mandata. U izbornoj praksi kreiranje izbornog sistema često je bilo u cilju izborne manipulacije. Partija na vlasti, koja je imala većinu u parlamentu, bila je u mogućnosti da propiše pravila igre prema kojoj će se demokratija sprovoditi.

IZBORNE MANIPULACIJE

Dešavalo se da jedna politička partija osvoji približno isti broj glasova kao i druge, a da ipak osvoji većinu mandata u parlamentu. Iako za laika to zvuči nemoguće, sledeći primer upravo pokazuje uticaj izbornog sistema na izraženu volju, važnost izbornog sistema i način na koji se može manipulirati voljom glasača.

U okviru fakulteta treba sprovesti izbore za dekana. Dekana bira nastavno-naučno veće koje broji 15 članova. Postoje tri kandidata: kandidat A koga podržava šest članova veća, kandidat B koga takođe podržava šest članova i kandidat C, koji je istovremeno i dekan i koga ne podržava nijedan član nastavno-naučnog veća. Dekan, kandidat C, znajući da nema nikakve šanse pošto ima samo svoj glas i niko ga drugi neće podržati, donosi odluku da promeni izborni sistem. Novi izborni sistem je bio takav da je

podrazumevao da svaki član nastavno-naučnog veća glasa tako što svakog kandidata boduje bodovima 0, 1 i 2.

Kandidat C, pored toga što je bio u poziciji da izmeni izborni sistem, vodio je kampanju tako što nije promovisao sebe, već je uticao na sukobljavanje pristalica kandidata A i B i stvarao predstavu da su ta dva kandidata favoriti. Nakon ovakve kampanje, rezultati glasanja izgledali su ovako:

Kandidat A je osvojio 15 bodova - glasova.

Kandidat B je osvojio 14 bodova - glasova.

Kandidat C je osvojio 16 bodova - glasova.

Analizirajmo sada izborni sistem koji je omogućio pobjedu kandidatu C, a koji nije imao svojih pristalica.

Pristalice kandidata A dale su svom kandidatu po dva boda, što broji 14. Po jedan bod dale su kandidatu C (7 bodova) pošto bi davanjem kandidatu B omogućilo pobjedu. Pristalice kandidata B ponašale su se isto kao i pristalice kandidata A, pa su po dva boda dale svom kandidatu (14 bodova), a po jedan kandidatu C (7 bodova).

Do sada sva tri kandidata imaju jednak broj bodova. Sada još samo nedostaju glasovi petnaestog člana nastavno-naučnog veća koji je istovremeno i kandidat C. Kandidat C naravno sebi dodeljuje dva boda i time ukupno broji 16 bodova, a kandidatu A daje jedan bod.²

Kroz ovaj primer možemo videti da rezultat izbora u mnogome zavisi od izbornog sistema. Kandidat koji nije imao pristalica, ali je bio u mogućnosti da kreira izborni sistem osvaja mesto za koje se kandidovao na legalan način. Svakako ostaje pitanje njegovog legitimiteta.

Većinski ili proporcionalni?

Pri odabiru izbornog sistema najčešća dilema je da li izabrati većinski ili proporcionalni izborni sistem. Među stručnjacima postoje zagovornici i jednog i drugog izbornog sistema. Jedni tvrde da je većinski „demokratskiji“ jer se građani opredeljuju za ličnost i nakon izbora tačno znaju ko je njihov predstavnik u parlamen-

² Navedeni primer preuzet je iz knjige: Donald G. Saari, *Basic Geometry of Voting*, Springer-Verlag (December, 1995), ISBN3-540-60064-7

tu, dok drugi imaju stav da proporcionalni sistem daje veću proporcionalnost između glasova i mandata datih za određenu političku opciju što daje mogućnost manjim, manjinskim partijama da učestvuju u radu parlamenta pa i u samoj vlasti.

Ipak, i pored argumenta zagovornika i jednog i drugog izbornog sistema, za izbor izbornog sistema koji će dati pravu sliku volje građana potrebno je analizirati društveno-političko stanje u državi. U nekim državama postoje samo dve ili tri političke opcije, dok je u drugim broj partija veliki, neke su jednonacionalne, dok su druge multinacionalne i multikulturalne, a u nekima pak postoje snažne i uticajne verske zajednice oko kojih se građani okupljaju. Svi ovi uslovi moraju biti uzeti u obzir pri kreiranju izbornog sistema.

Bez obzira na uslove u kojima se kreira izborni sistem, zagovornici proporcionalnog izbornog sistema kroz sledeći primer ilustruju razliku između ova dva sistema.

Zamislimo sada da na izborima učestvuju dve partije, partija A i B. Ove dve partije učestvuju na izborima za parlament koji broji pet poslanika.

	1	2	3	4	5	Ukupno	%	PDM	PZ
Partija A	3000	2600	2551	2551	100	10802	43	4	2
Partija B	2000	2400	2449	2449	4900	14198	57	1	3
	5000	5000	5000	5000	5000	25000	100	5	5

Na ovom primeru se vide rezultati glasanja za partiju A i B. Partija A je osvojila 10.802 glasa ili 43 % glasova, a partija B 14.198 glasova ili 57 % glasova.

Ukoliko zamislimo da su se izbori održali prema jednokružno-većinskom sistemu (PDM), partija A je osvojila mandate u četiri od pet izbornih jedinica, dok je partija B uzela mandat u samo jednoj izornoj jedinici. To bi zapravo značilo da je partija A osvojila 80 % mandata, a partija B 20 % mandata. Upoređujući procenete osvojenih glasova i procenete osvojenih mandata svake od partija dolazimo do zaključka da postoji velika nesrazmera. Naime, partija A sa osvojenih 43 % glasova uzima 80 % mandata, a partija B sa osvojenih 57 % glasova dobija 20 % mandata. Očita nesrazmera pokazuje nam da izabrani izborni sistem ne predstavlja najsrećnije rešenje jer se primećuje odsustvo istinske volje građana. On dovodi u pitanje legitimitet izabranih predstavnika, odnosno predstavnika partije koja je osvojila većinu.

Ukoliko bi sada na osnovu istih rezultata glasanja mandate deli-

IZBOR IZBORNOG SISTEMA

li po proporcionalnom sistemu prema kojem ovih pet izbornih jedinica postaju jedna, rezultati bi bili drugačiji. Naime, partija A bi osvojila dva, a partija B tri mandata. To znači da partija A sa osvojenih 43 % glasova dobija 40 % mandata, a partija B sa osvojenih 57 % glasova dobija 60 % mandata. Sada vidimo da je raspodela mandata u većoj srazmeri u odnosu pa prethodan slučaj. Svaka-ko, nijedan izborni sistem, pa ni proporcionalni, ne može omogućiti 100 % srazmernost dobijenih glasova i mandata zato što se biraju ljudi koji se ne mogu deliti. U ovom primeru vidimo da je disproporcija glasova i mandata 3 %, na štetu partije A a u korist partije B.

Na sledećem primeru će se videti manjkavost jednokružno-većinskog sistema (PDM)³ kada na izborima učestvuje više od dve partije.

Naziv partije	Broj glasova	% glasova
Partija A	1100	11
Partija B	1000	10
Partija C	1000	10
Partija D	1000	10
Partija E	1000	10
Partija F	1000	10
Partija G	1000	10
Partija H	1000	10
Partija I	1000	10
Partija J	900	9
	10000	100

Ovde vidimo da se u jednoj izbornoj jedinici kandidovalo 10 stranaka, odnosno kandidata. Prema ovom izbornom sistemu stranka, odnosno kandidat koji dobije najveći broj glasova osvaja mandat. Iz ovog primera možemo videti da je kandidat partije A dobio 11 % glasova od ukupnog broja glasova i da je dobijanjem 1 % glasova više od svih ostalih kandidata, kojima je poverenje ukazalo ukupno 89 % glasača, osvojio mandat. Može se primetiti velika nesrazmera. Ukoliko bi rezultate sa ove izborne je-

³ Prema ovom izbornom sistemu sprovedeni su izbori za skupštine opština i grada Beograda 2000. godine.

IZBORNE MANIPULACIJE

dinice priključili rezultatima sa drugih izbornih jedinica rezultat raspodele mandata prema proporcionalno izbornom sistemu bio bi drugačiji. O tome nam govori sledeći primer.

	Izborne jedinice					Osvojena mesta				
	1	2	3	4	5	Ukupno	%	PDM	%	PZ
Partija A	3000	2000	2000	200	50	7250	29	3	60	1
Partija B	500	500	500	3750	500	5750	23	1	20	1
Partija C	500	250	750	1000	3000	5500	22	1	20	1
Partija D	750	500	1700	25	1025	4000	16	0	0	1
Partija E	250	1750	50	25	425	2500	10	0	0	1
	5000	5000	5000	5000	5000	25000	100	5	100	5

Ovaj primer je sličan prvom primeru, s tim što ovde pet partija učestvuje na izborima. Kao i u prvom primeru, pogledaćemo rezultate raspodele mandata prema jednokružno-većinskom sistemu PDM. Možemo videti da partija A osvaja 29 % glasova i 60 % mandata. Zahvaljujući ovom izbornom sistemu njen učinak je dvostruko veći i ona sa nešto više procenata glasova od partije B i C osvaja većinu u skupštini. Ukoliko sada pogledamo rezultate raspodele mandata prema proporcionalnom izbornom sistemu proporcionalne zastupljenosti (PZ)⁴, možemo videti da su sve partije dobile po jedan mandat. Poredeći sada rezultat partije A prema i jednom i drugom izbornom sistemu, vidimo da jednokružno-većinski sistem PDM daje tri puta više mandata od sistema proporcionalne zastupljenosti PZ.

Ovaj primer, s druge strane, ide u ruku zagovornicima većinskog izbornog sistema. Naime, većinski izborni sistem disproporcijom glasova i mandata omogućava sastavljanje stabilne vlade. S druge strane, sistemi proporcionalne zastupljenosti često dovode do koalicionihi vlada koje su neretko nestabilne. Upravo ovaj primer pokazuje potrebu stvaranja koalicije tri od pet partija koje su osvojile mandate.

⁴ Sistem proporcionalne zastupljenosti uz metod najvećeg ostatka sa Hejr kvotom.

MANIPULACIJA IZBORNOM GEOMETRIJOM

Ukoliko su se kreatori izbornog sistema odlučili za većinski ili pak proporcionalni izborni sistem sa više od jedne izborne jedinice, neophodno je odrediti oblik i veličinu izbornih jedinica. Izborna jedinica predstavlja teritoriju na kojoj građani sa te teritorije biraju određeni broj poslanika ili odbornika. Kada se izbori sprovode po većinskom izbornom sistemu, teritorija na kojoj se sprovode izbori biće podeljena na onoliki broj izbornih jedinica koliko se poslanika bira na toj teritoriji (uninominalne izborne jedinice). Ako je zakonom propisano da će se izbori sprovesti po proporcionalnom izbornom sistemu, teritorija na kojoj se sprovode izbori može imati samo jednu izbornu jedinicu ili onoliki broj izbornih jedinica koliko se poslanika ili odbornika bira na toj teritoriji (plurinominalne izborne jedinice).

Dakle, izborne jedinice mogu biti uninominalne ili plurinominalne. Uninominalne izborne jedinice su one izborne jedinice u kojima se bira samo jedan poslanik ili odbornik, dok se plurinominalne one u kojima se bira više od jednog poslanika ili odbornika.

Principi za obrazovanje izbornih jedinica

Obrazovanje izbornih jedinica, pored uticaja na rezultate izbora, može imati za posledicu diskriminaciju određenih društvenih grupa. Naime, svaka država ili teritorija ima svoje osobenosti. U kreiranju izbornih jedinica mora se voditi računa o tim osobenostima. Nacionalna i verska struktura stanovništva, broj stanovnika, veličina teritorije, teritorijalna organizacija, demografska slika, kulturna i istorijska različitost stanovništva, privredna razvijenost teritorijalnih jedinica predstavljaju osnovne kriterijume za obrazovanje izbornih jedinica.

Određivanje granica, odnosno veličine izborne jedinice zavisi i od broja mandata koji treba da ima određena izborna jedinica. Izborne jedinice mogu biti male (2-5), srednje (6-10) i velike sa preko 10 mandata. Male izborne jedinice, za razliku od velikih, ne daju mogućnost malim strankama da osvoje mandat čime se pro-

porcionalnost gubi. S druge strane, velike izborne jedinice daju mogućnost ulaska u parlament manjim strankama. Povećavanje broja izbornih jedinica nužno proizvodi smanjenje broja mandata po izornoj jedinici, što opet utiče na povećavanje disproporcije dobijenih glasova i mandata.

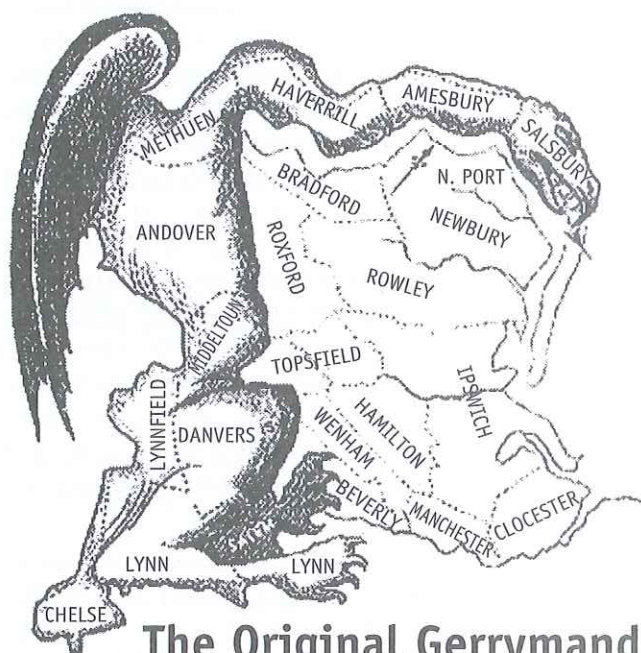
U kreiranju izbornih jedinica, pored navedenih kriterijuma razgraničenja, treba strogo voditi računa o načelu jednakosti glasa. U praksi se ono najčešće naziva jedan čovek - jedan glas. Nakon podele teritorije na kojoj se sprovode izbori na izborne jedinice, potrebno je odrediti broj poslanika ili odbornika koji se bira u svakoj od izbornih jedinica. Prilikom određivanja broja poslanika ili odbornika u svakoj od izbornih jedinica treba voditi računa o načelu jednakosti glasa. To praktično znači da jednog poslanika ili odbornika bira približno isti broj građana. Kada se ukupan broj građana upisanih u birački spisak podeli sa brojem poslanika ili odbornika, dobija se prosečan broj građana koji biraju jednog poslanika ili odbornika. Posle kreiranja izbornih jedinica, broj građana koji biraju poslanika ili odbornika u svakoj od izbornih jedinica mora biti približan prosečnom broju građana sa celokupne teritorije na kojoj se sprovode izbori. Pored ove koncepcije jednakosti glasa, u teoriji postoji stanovište da se broj mandata koji daje svaka izborna jedinica mora računati u odnosu na broj stanovnika, a ne u odnosu na broj birača upisanih u birački spisak.

Uticaj oblikovanja izbornih jedinica na rezultate izbora

U istoriji izbornog prava dobro je poznato da broj i oblik izbornih jedinica ima uticaja na konačne rezultate izbora. Naime, analizirajući rezultate izbora dolazimo do zaključka da izborna geografija utiče na disproporciju procenta dobijenih glasova i procenta dobijenih mandata. Pionir izborne manipulacije izbornom geografijom bio je Elbridge Gerry po kome se u teoriji izbornog prava ustalio termin *gerrymandering*.

Gerrymandering

Reč *gerrymandering* je nastala spajanjem prezimena guvernera SAD Elbridge Gerry i drugog dela reči *salamander* (daždvenjak). Pojam *gerrymandering* potiče iz izborne prakse SAD i predstavlja jedan od načina manipulacije, odnosno uticaja oblika izbornih jedinica na rezultate izbora.

The Original Gerrymander
 FraudFactor.com

Naime, guverner Masačusetsa (Massachusetts) Elbridge Gerry je daleke 1812. godine podelio izborne jedinice tako da je njegovoj Demokratsko-republikanskoj partiji omogućio da dobije 29 od 40 mesta u parlamentu uprkos činjenici da je Federalna partija dobila većinu glasova birača. Izborna jedinica koju je on kreirao podsećala je na daždvenjaka.

Proporcionalni izborni sistem i izborne jedinice

Ukoliko se izbori održavaju po proporcionalnom izbornom sistemu, nameće se pitanje u koliko će se izbornih jedinica izbori sprovesti. Kao što je pomenuto, broj izbornih jedinica može iznositi od jedne do onolikog broja koliko ima poslanika koji se bira. Ako uzmemo da se za skupštinu bira 100 poslanika, to znači da se teritorija na kojoj se sprovode izbori može podeliti na najviše 100 izbornih jedinica.

Ako pođemo od pretpostavke da se zakonodavac opredelio za jednu izbornu jedinicu, to znači da će izbori sprovesti na celoj teritoriji kao jedinstvenoj izornoj jedinici. Imajući u vidu da se bira

100 poslanika, svakoj političkoj organizaciji, koaliciji ili grupi građana koja se kandiduje na izborima potrebno je, ako je izborni cenzus prirodan, 1 % glasova ukupnog broja važećih glasova da bi imala jednog poslanika u parlamentu. Ako pretpostavimo da izborni cenzus iznosi 3 %, svakoj listi koja se kandidovala potrebno je 3 % glasova kako bi imala predstavnika u parlamentu.

Uzmimo sada slučaj da je teritorija na kojoj se sprovode izbori podeljena na deset izbornih jedinica i da se u svakoj od izbornih jedinica bira deset poslanika. Postavlja se pitanje koliko je glasova potrebno da osvoji lista da bi imala jednog predstavnika u parlamentu. Uzmimo dva slučaja: jedan, da je cenzus prirodan, a drugi, da cenzus iznosi 3 %. U prvom i u drugom slučaju listi kandidata je potrebno 10 % glasova. Na ovom primeru u drugom slučaju možemo videti da je zakonski cenzus 3 %, a da je za ulazak u parlament neophodno osvojiti 10 % glasova. Ovo je slučaj kada zakonski cenzus nadmašuje prirodni.

Ako bi sada formirali 100 izbornih jedinica, što bi značilo da se u svakoj od izbornih jedinica bira po jedan poslanik, poslaničko mesto će osvojiti onaj kandidat koji osvoji većinu glasova u toj izornoj jedinici. Postavlja se pitanje koji procenat glasova treba da osvoji kandidat da bi ušao u parlament. Naravno, taj procenat se unapred ne zna i zavisi od broja kandidata u toj izornoj jedinici. Ako imamo samo dva kandidata, mesto u parlamentu osvaja onaj koji dobije preko 50 % glasova.

Na osnovu ovih primera možemo zaključiti da se povećavanjem broja izbornih jedinica povećava i procenat glasova koji svaki od kandidata mora osvojiti da bi uzeo učešće u skupštini, a time se i smanjuje proporcionalnost. Ako pogledamo poslednji slučaj kada se izbori sprovode u 100 izbornih jedinica, možemo primetiti da se proporcionalnost gubi i da se izbori zapravo sprovode po većinskom jednokružnom sistemu.

Izbori za Narodnu skupštinu Republike Srbije održani 1993. godine

Izbori za Narodnu skupštinu Republike Srbije 1993. godine održani su po proporcionalnom izbornom sistemu sa devet izbornih jedinica. Pretpostavimo sada da su ti izbori sprovedeni po istom sistemu, ali da broj izbornih jedinica nije više devet, već da je taj broj smanjen na jednu ili četiri. Pitanje je kakav bi tada bio sastav skupštine.

Jedna izborna jedinica

Broj upisanih građana u birački spisak je 6,920,571.

Broj izašlih na izbore je 4,300,440.

Broj važećih glasačkih listića je 4,125,609.

Bira se 250 poslanika. Izborni cenzus je 5 %.

Rezultati:

	Broj glasova	% glasova	Broj mandata	% mandata
SPS	1576287	36,7	110	44
DEPOS	715564	16,6	50	20
SRS	595477	13,8	41	16,4
DS	497582	11,6	34	13,6
DSS	218056	5,1	15	6
DZVM	112456	2,6	0	0
KP za DD-DPA	29342	0,7	0	0

Četiri izborne jedinice

Srbija je u ovom slučaju podeljena na četiri izborne jedinice: I - Vojvodina, II - istočna Srbija, III - zapadna Srbija i IV - Kosovo i Metohija.

Izborna jedinica I - Vojvodina

Broj upisanih građana u birački spisak je 1,587,183.

Broj izašlih na izbore je 1,096,642.

Broj važećih glasačkih listića je 1,047,999.

Bira se 57 poslanika. Izborni cenzus je 5 %.

Izborna jedinica II - Istočna Srbija

Broj upisanih građana u birački spisak je 1,893,637.

Broj izašlih na izbore je 1,310,061.

Broj važećih glasačkih listića je 1,249,413.

Bira se 68 poslanika. Izborni cenzus je 5 %.

Izborna jedinica III - Zapadna Srbija

Broj upisanih građana u birački spisak je 2,569,608.

IZBORNE MANIPULACIJE

Broj izašlih na izbore je 1,708,516.
Broj važećih glasačkih listića je 1,649,207.
Bira se 93 poslanika. Izborni cenzus je 5 %.

Izborna jedinica IV - Kosovo i Metohija

Broj upisanih građana u birački spisak je 870,143.
Broj izašlih na izbore je 185,221.
Broj važećih glasačkih listića je 178,990.
Bira se 32 poslanika. Izborni cenzus je 5 %.

Rezultati:

	Broj glasova	% glasova	Broj mandata	% mandata
SPS	1576287	36,7	114	45,6
DEPOS	715564	16,6	46	18,4
SRS	595477	13,8	40	16
DS	497582	11,6	24	9,6
DSS	218056	5,1	13	5,2
DZVM	112456	2,6	7	2,8
KP za DD-DPA	29342	0,7	6	2,4

Devet izbornih jedinica

Ovo je slučaj kakav smo imali na izborima održanim 1993. godine. Izborni cenzus je 5 %.

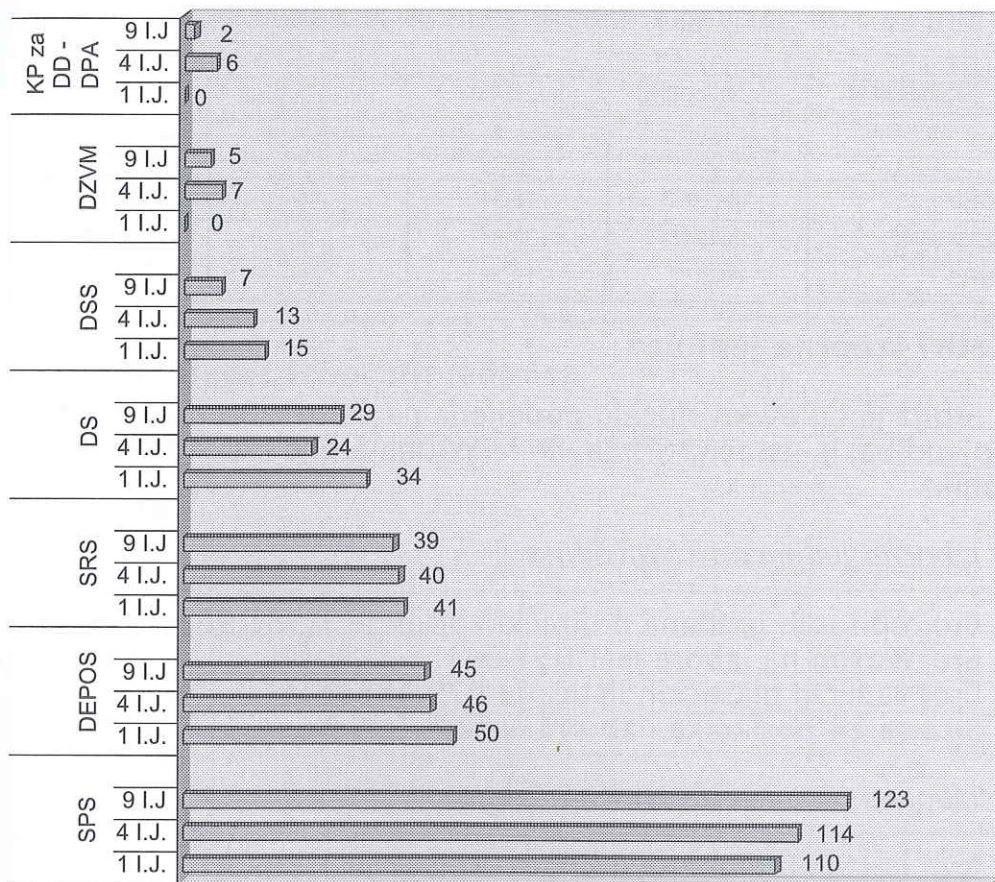
Rezultati:

	Broj glasova	% glasova	Broj mandata	% mandata
SPS	1576287	36,7	123	49,2
DEPOS	715564	16,6	45	18
SRS	595477	13,8	39	15,6
DS	497582	11,6	29	11,6
DSS	218056	5,1	7	2,8
DZVM	112456	2,6	5	2
KP za DD-DPA	29342	0,7	2	0,8

MANIPULACIJA IZBORNOM GEOMETRIJOM

Na sledećoj tabeli ćemo uporedno prikazati razliku u dobijenim mandatima sa povećavanjem broja izbornih jedinica.

BROJ DOBIJENIH MANDATA

U sledećem primeru ćemo analizirati rezultate saveznih izbora održanih 1996. godine. Ti izbori su održani po proporcionalnom izbornom sistemu sa 29 izbornih jedinica. Upoređićemo sada rezultate tih izbora da su se održali u jednoj ili četiri izborne jedinice.

Izbori sa Veće građana Savezne skupštine na teritoriji Srbije

Jedna izborna jedinica

Broj upisanih građana u birački spisak je 7,138,309.
 Broj izašlih na izbore je 4,306,883.
 Broj važećih glasačkih listića je 4,069,336.
 Bira se 108 poslanika. Izborni cenzus je 5 %.

Rezultati:

	Broj glasova	% glasova	Broj mandata	% mandata
SPS	1847898	45,41	56	51,85
ZAJEDNO	969215	23,81	29	26,85
SRS	764353	18,78	23	21,29

Četiri izborne jedinice

Srbija je i u ovom slučaju podeljena na četiri izborne jedinice: I - Vojvodina, II - istočna Srbija, III - zapadna Srbija i IV - Kosovo i Metohija.

Izborna jedinica I - Vojvodina

Broj upisanih građana u birački spisak je 1,581,962.
 Broj izašlih na izbore je 1,051,641.
 Broj važećih glasačkih listića je 979,483.
 Bira se 24 poslanika. Izborni cenzus je 5 %.

Izborna jedinica II - Istočna Srbija

Broj upisanih građana u birački spisak je 1,869,910.
 Broj izašlih na izbore je 1,307,244.
 Broj važećih glasačkih listića je 1,236,472.
 Bira se 29 poslanika. Izborni cenzus je 5%.

Izborna jedinica III - Zapadna Srbija

Broj upisanih građana u birački spisak je 2,603,916.
 Broj izašlih na izbore je 1,711,226.

MANIPULACIJA IZBORNOM GEOMETRIJOM

Broj važećih glasačkih listića je 1,630,089.
Bira se 39 poslanika. Izborni cenzus je 5 %.

Izborna jedinica IV - Kosovo i Metohija

Broj upisanih građana u birački spisak je 1,082,521.
Broj izašlih na izbore je 236,772.
Broj važećih glasačkih listića je 223,292.
Bira se 16 poslanika. Izborni cenzus je 5 %.

	Broj glasova	% glasova	Broj mandata	% mandata
SPS	1847898	45,41	58	53,70
ZAJEDNO	969215	23,81	26	24,07
SRS	764353	18,78	21	21,29
K. Vojvodina	57645	1,41	1	19,40
SVM	81311	2	2	1,85

Dvadeset devet izbornih jedinica

Bira se 108 poslanika. Izborni cenzus je 5 %.

Rezultati:

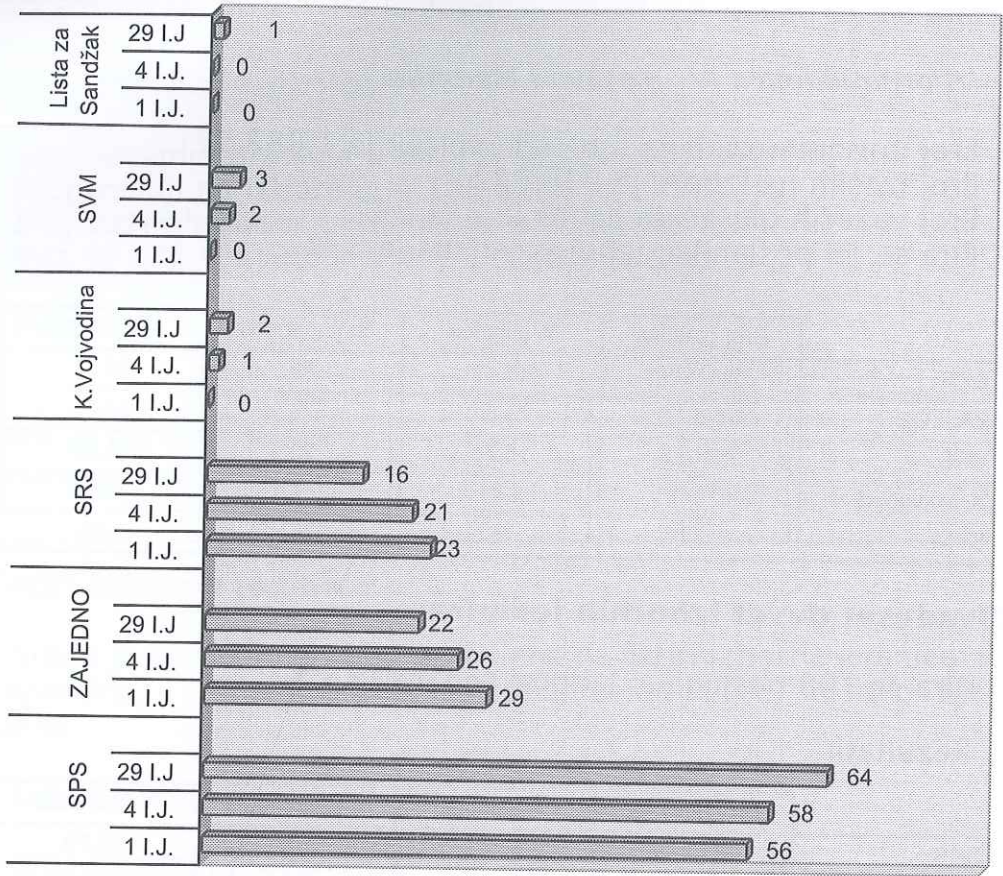
	Broj glasova	% glasova	Broj mandata	% mandata
SPS	1847898	45,41	58	53,70
ZAJEDNO	969215	23,81	26	24,07
SRS	764353	18,78	21	19,40
K. Vojvodina	57645	1,41	1	0,93
SVM	81311	2	2	1,85
Lista za Sandžak	62111	1,53	1	0,93

Sledeća tabela predstavlja upoređivanje razlike u dobijenim mandatima sa povećavanjem broja izbornih jedinica.

Šta vidimo iz ovih primera? Na prvi pogled vidi se da povećavanjem broja izbornih jedinica SPS dobija više mandata. S druge strane, vidimo da malim partijama odgovara veći broj izbornih jedinica jer im daje mogućnost ulaska u skupštinu. Povećavanjem broja izbornih jedinica smanjujemo broj poslanika koji se bira u izbornim jedinicama.

IZBORNE MANIPULACIJE

BROJ DOBIJENIH MANDATA

Uzmimo slučaj Saveznih izbora na kojima se u velikom broju izbornih jedinica bira tri poslanika. To zapravo znači da prvo mesto dobija najveća partija, za drugo se bore prve dve najveće partije, a treće pripada ponovo najjačoj partiji.

Primer izborne jedinice 10 Vrbas (Savezni izbori 1996)

	Broj glasova	Broj mandata
SPS-JUL-ND	56905	2
SRS	26782	1
ZAJEDNO	25139	-
DZVM	9667	-
SVM	5992	-

Postavlja se pitanje šta se dešava sa 40,798 glasova (zbir glasova stranaka koje nisu dobile mandat). Pošto se na ovoj izbornoj jedinici biraju samo tri poslanika po d'Ontovom sistemu raspodele mandata, glasovi ostalih stranaka ne ulaze u obračun iako prelaze zakonski cenzus od 5 % (bačeni glasovi). Da se u ovoj izbornoj jedinici biralo više kandidata, stranke koje nisu dobile mandate imale bi predstavnike i iz ove izborne jedinice.

Uzmimo sada slučaj DSS koji je na republičke izbore 1993. godine izašao samostalno na izbore. Tabela nam govori da bi ta stranka, da su se izbori održali u Srbiji kao jedinstvenoj izbornoj jedinici, ostvarila 15 mandata a ne 7 koliko je na tim izborima dobila. Ovo nam govori da je DSS stranka koja na celoj teritoriji Srbije ima glasače i da cepanjem Srbije na devet izbornih jedinica ona u nekim od njih ne prelazi cenzus. Naime, DSS dobija 5.1 % glasova, a samo 2.8 % mandata.

Pogledajmo sada šta se dešava sa partijama nacionalnih manjina. DZVM i KP za DD-DPA više odgovara izborni sistem sa većim brojem izbornih jedinica. Naime, to su stranke čije se biračko telo nalazi koncentrisano na određenoj teritoriji. Ako uspostavimo izborni sistem sa jednom izbornom jedinicom, biračko telo tih stranaka se utapa u ostatak biračkog tela, a te stranke tada ne prelaze propisani cenzus. Ako pak napravimo takvu podelu izbornih jedinica da celokupno biračko telo tih stranaka bude u jednoj ili dve izborne jedinice, te stranke u tim izbornim jedinicama prelaze cenzus i ulaze u raspodelu mandata. Takve izborne jedinice se nazivaju *bunker* izborne jedinice.

Oblik izborne jedinice

Do sada smo govorili na koji način broj izbornih jedinica utiče na rezultate izbora, a sada ćemo govoriti o uticaju oblika izbornih jedinica na rezultate izbora.

Kada se tvorac izbornog sistema odluči da se teritorija na kojoj se izbori sprovode podeli u više izbornih jedinica, postavlja se pitanje koliko će ih biti i kako će one biti definisane, odnosno gde će se povući granice između njih.

Sledeći primer će upravo prikazati kako forma izborne jedinice utiče na rezultate. Zamislimo da ova slika (slika 1) predstavlja jedan grad u kojem se sprovode izbori. Kao što se vidi, grad je podeljen na 20 kvartova. Kvartovi obeleženi belom bojom nam govore, prema podacima istraživanja, da se većina birača izjašnjava

IZBORNE MANIPULACIJE

za belu stranku. S druge strane, kvartovi obeleženi sivom bojom su oni u kojima siva stranka ima većinu.

Pre raspisivanja izbora, dogovor dve stranke je bio da se novim zakonom predvidi da se izbori sprovedu u četiri izborne jedinice. Međutim, postojao je problem na koji način će njihov grad biti podeljen, tj. gde će se povući granice između izbornih jedinica.

Slika 1

4		1		2
		3		

Slika 3

		1		
		2		
		3		
		4		

Slika 2

		2		
				3
	1			
			3	

Slika 4

Ukoliko se napravi podela kao na slici 2, vidi se da nijedna stranka neće imati većinu. Međutim, grad koji se sastoji od 20 kvartova daje nam mogućnost da ga na nekoliko načina podelimo na četiri dela, odnosno četiri izborne jedinice. Koristeći se matematikom i načelom da se svaka izborna jedinica sastoji od pet kvartova, dolazimo do zaključka da postoji najmanje jedna podela koja odgovara ili jednoj ili drugoj stranci (slike 3 i 4). Kao što se vidi iz ovih slika, podela 3 odgovara više sivoj stranci, dok podela 4 daje mogućnost da bela stranka ima većinu u parlamentu.

Uzmimo sada da se raspoloženje birača promenilo. Sada bela stranka ima većinu, odnosno istraživanja pokazuju da su birači u čak 12 od 20 kvartova naklonjeniji beloj stranci (slika 1).

Zamislimo sada da su se stranke u prethodnom primeru dogovorile da granice izbornih jedinica budu kao na slici 2 prethodnog primera. U tom slučaju nijedna stranka nije imala većinu. Ako primenimo takvu podelu u ovom primeru, videćemo da bela stranka dobijanjem samo jednog kvarta osvaja sva mesta u parlamentu.

Slika 2 opet pokazuje da, iako bela stranka ima više kvartova, ovakva podela izbornih jedinica daje mogućnost sivoj stranci da dobije više mandata nego što realno ima glasova.

MANIPULACIJA IZBORNOM GEOMETRIJOM

Slika 1

	1		3	
			2	
	4			

Slika 2

		1		
		2		
		3		
		4		

Slika 3

Uzmimo sada drugi slučaj kada obe stranke, R i D imaju podjednak broj glasača, odnosno glasova. Izbori se sprovode u četiri izborne jedinice.

Kako povući granice između njih? Na donjim slikama imamo nekoliko rešenja razgraničenja izbornih jedinica.

R	R	R	R
R	R	D	D
D	D	D	D

Slika 1 R=50% D=50%

R	R	R	R
R	R	D	D
D	D	D	D

Slika 2 R=50% D=50%

R	R	R	R
R	R	D	D
D	D	D	D

Slika 3 R=25% D=75%

R	R	R	R
R	R	D	D
D	D	D	D

Slika 4 R=75% D=25%

Ovaj primer još jednom pokazuje koliko oblikovanje izbornih jedinica utiče na rezultate izbora i koliko se oni zapravo mogu razlikovati od stvarne volje birača.

Sve ovo govori da je pri kreiranju izbornog sistema neophodno izabrati onaj način izbora vlasti koji će sliku volje građana preslikati u parlament. Svakako da je teško ili nemoguće učiniti da procenti glasova dati kandidatima budu identični sa procentom osvojenih mandata, ali treba izabrati onaj izborni sistem koji će omogućiti da te disproporcije budu minimalne.

U stvaranju izbornog sistema treba voditi računa o veličini teritorije, broju birača, nacionalnoj i verskoj opredeljenosti birača kao i području na kojem žive, raznolikosti i broju političkih aktera (dvopartijski ili višepartijski sistemi), zatim o uređenju države (federacija ili unitarna država) i drugim osobenostima države.

Najbolji primer predstavlja Savezna Republika Jugoslavija, kao država u kojoj tek treba organizovati demokratske institucije i koja pripada grupi zemalja koje tek započinju put ka demokratskoj tranziciji. SRJ čine dve federalne jedinice koje su u očiglednoj disproporciji kako po broju stanovnika tako i po veličini teritorije. U stvaranju okvira za ravnopravno učešće u organima vlasti neophodno je pomiriti te razlike. U obema federalnim jedinicama postoji veliki broj političkih stranaka koje zastupaju ne samo političke interese, već i one nacionalne i verske. Sve ove osobenosti moraju biti ugrađene i u izborni sistem ako se želi izraziti istinska volja građana.

U izgradnji izbornog sistema veliku pomoć mogu pružiti rešenja iz uporednog prava, ali preuzimanje izbornog sistema neke od demokratskih država ne može biti argument za uspostavljanje izbornog sistema. Uzmimo primer uvođenja većinskog jednokružnog sistema za izbor organa lokalne samouprave u Srbiji koji je branjen time da se i u Velikoj Britaniji takav sistem primenjuje. Naravno da se u odbrani takvog stava nije pominjalo da je Velika Britanija dvopartijska država, da u njoj postoje zapravo dve jake stranke i jedna koja tek poslednjih godina počinje da jača.

Izbori se smatraju osnovnim elementom demokratije. Međutim, iz svega ovoga se može zaključiti da su samo demokratski i pošteni izbori osnov demokratije. Videli smo da je pojam gerrymandering ušao u pravni rečnik daleke 1812. godine, ali da se i danas može naći u pozitivnopravnim propisima o izborima u velikom broju država. Oblikovanje izbornih jedinica danas predstavlja legalan način da se utiče na rezultate izbora, a krađa i falsifikovanje glasačkih listića postaju istorija izbornih manipulacija.

MANIPULACIJA RASPODELOM MANDATA

Izborom izbornog sistema nije završena priča o izbornim manipulacijama. Raspodela mandata predstavlja takođe teren na kojem se može, na legalan način, uticati na rezultate izbora. Iako uticaj ne može biti veliki, u nekim slučajevima ipak može biti bitan i presudan.

Raspodela mandata se odnosi i na većinske i na proporcionalne izborne sisteme, s tim što je raspodela mandata u većinskim izbornim sistemima određena samim izbornim sistemom. Većinski izborni sistemi određuju dodeljivanje mandata putem metoda najvećeg broja osvojenih glasova. Zavisno od tipa većinskog sistema (jednokružni, dvokružni), za dobijanje mandata može biti potrebna relativna ili apsolutna većina.

Odlukom da se primeni proporcionalni izborni sistem nije određen metod raspodele mandata. Raspodela mandata zapravo predstavlja metod prema kojem se glasovi koje je dobila svaka lista ili kandidat preračunavaju u mandate. Metod raspodele mandata predstavlja u stvari računsku operaciju. Izbor formule obračunavanja mandata otvara zakonodavcu nove mogućnosti uticaja na izborne rezultate. Metodom raspodele mandata može se umanjiti učinak malih, ali i velikih partija i na taj način uticati na raspodelu snaga u parlamentu. Svakako, uticaj na rezultate izbora nije veliki jer su razlike u broju osvojenih mesta u parlamentu male i iznose oko ± 1 , ali u nekim slučajevima mogu biti presudne za stvaranje stabilne vlade.

Sledeći primer predstavlja poređenje rezultata primene različitih sistema raspodele mandata. Prikazani su rezultati raspodele prema D'Hondt, modifikovanom Sainte-Laguë, Hare-Niemeyer i Drup kvota sistemu.

IZBORNE MANIPULACIJE

D'Hondt

Broj mandata = Broj glasova koji je dobila lista / 1, 2, 3, 4, 5, n
n - broj mesta u parlamentu

Partija	Broj glasova	% glasova	Broj mandata	% mandata
A	480	48	3	60
B	200	20	1	20
C	190	19	1	20
D	130	13	0	0

Modifikovan Sainte-Laguë

Broj mandata = Broj glasova koji je dobila lista / 1.4, 3, 5, 7, 9, n
n - broj mesta u parlamentu

Partija	Broj glasova	% glasova	Broj mandata	% mandata
A	480	48	2	40
B	200	20	1	20
C	190	19	1	20
D	130	13	1	20

Hare-Niemeyer

broj poslanika x broj glasova koji je dobila lista
Broj mandata = -----
ukupan broj važećih glasova

Partija	Broj glasova	% glasova	Broj mandata	% mandata
A	480	48	3	60
B	200	20	1	20
C	190	19	1	20
D	130	13	0	0

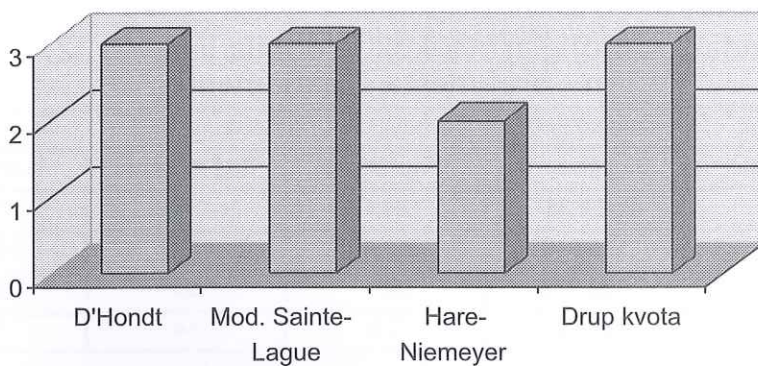
MANIPULACIJA RASPODELOM MANDATA

Drup kvota

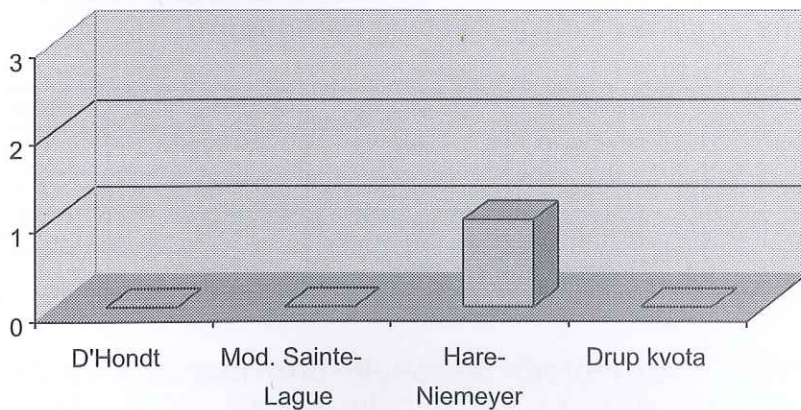
$$\text{Broj mandata} = \frac{(\text{broj poslanika} + 1) \times \text{broj glasova koji je dobila lista}}{\text{ukupan broj važećih glasova}}$$

Partija	Broj glasova	% glasova	Broj mandata	% mandata
A	480	48	3	60
B	200	20	1	20
C	190	19	1	20
D	130	13	0	0

Partija A

Partija D

IZBORNE MANIPULACIJE

Na ovom primeru se može videti da se rezultati raspodele mandata ne razlikuju osim raspodele prema Hare-Niemeyer sistemu. Zamislimo sada slučaj da se zakonodavac upravo opredelio za ovaj sistem. Prema ovom sistemu raspodele rezultat je takav da u parlament ulaze sve četiri partije od kojih tri imaju isti broj mandata. Za razliku od ostalih raspodela, u ovom slučaju partija A nije osvojila većinu sa kojom bi mogla formirati vladu, već je naprotiv prinuđena da stvara koalicionu vladu sa još nekom partijom. Ovaj primer upravo pokazuje kako se broj mandata menja u odnosu na metod obračuna.

U sledećem primeru su prikazane raspodele mandata prema različitim metodama, a u odnosu na rezultate izbora za Narodnu skupštinu Republike Srbije iz decembra 2000. godine.

D'Hondt

Broj mandata = Broj glasova koji je dobila lista / 1, 2, 3, 4, 5, n
n - broj mesta u parlamentu

Naziv liste	Broj glasova	% glasova	Broj mandata	% mandata
DOS	2.402.387	64,4	176	70,4
SPS	515.845	13,5	37	14,8
SRS	322.333	8,5	23	9,2
SSJ	199.847	5,3	14	5,6

Sainte-Laguë

Broj mandata = Broj glasova koji je dobila lista / 1, 3, 5, 7, 9, n
n - broj mesta u parlamentu

Naziv liste	Broj glasova	% glasova	Broj mandata	% mandata
DOS	2.402.387	64,4	175	70,4
SPS	515.845	13,5	37	14,8
SRS	322.333	8,5	23	9,2
SSJ	199.847	5,3	15	6

Prema ovoj metodi raspodele broj mandata se menja na štetu najveće partije, a u korist najmanje.

MANIPULACIJA RASPODELOM MANDATA

Modifikovan Sainte-Laguë

Broj mandata = Broj glasova koji je dobila lista / 1.4, 3, 5, 7, 9, n
n - broj mesta u parlamentu

Naziv liste	Broj glasova	% glasova	Broj mandata	% mandata
DOS	2.402.387	64,4	175	70,4
SPS	515.845	13,5	37	14,8
SRS	322.333	8,5	23	9,2
SSJ	199.847	5,3	15	6

Hare-Niemeyer

Broj mandata =
$$\frac{\text{broj poslanika} \times \text{broj glasova koji je dobila lista}}{\text{ukupan broj važećih glasova}}$$

Naziv liste	Broj glasova	% glasova	Broj mandata	% mandata
DOS	2.402.387	64,4	175	70,4
SPS	515.845	13,5	37	14,8
SRS	322.333	8,5	23	9,2
SSJ	199.847	5,3	15	6

Drup kvota

Broj mandata =
$$\frac{(\text{broj poslanika} + 1) \times \text{broj glasova koji je dobila lista}}{\text{ukupan broj važećih glasova}}$$

Naziv liste	Broj glasova	% glasova	Broj mandata	% mandata
DOS	2.402.387	64,4	175	70,4
SPS	515.845	13,5	38	14,8
SRS	322.333	8,5	23	9,2
SSJ	199.847	5,3	14	6

Ova formula obračuna mandata omogućila je drugoj po snazi stranci jedan mandat više na štetu najveće partije.

IZBORNE MANIPULACIJE

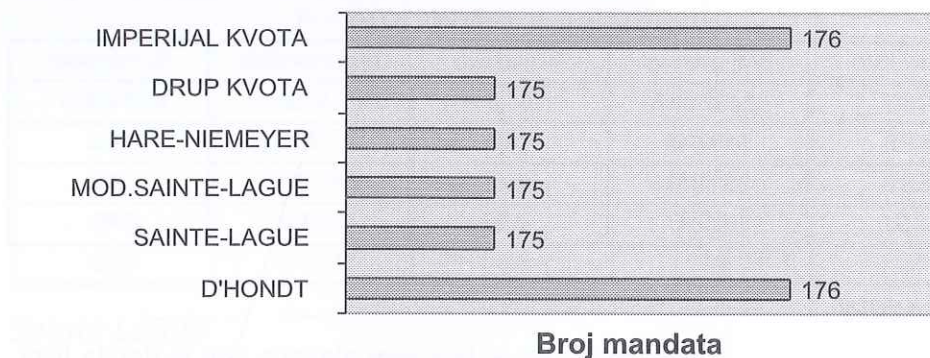
Imperijal kvota

$$\text{Broj mandata} = \frac{(\text{broj poslanika} + 2) \times \text{broj glasova koji je dobila lista}}{\text{ukupan broj važećih glasova}}$$

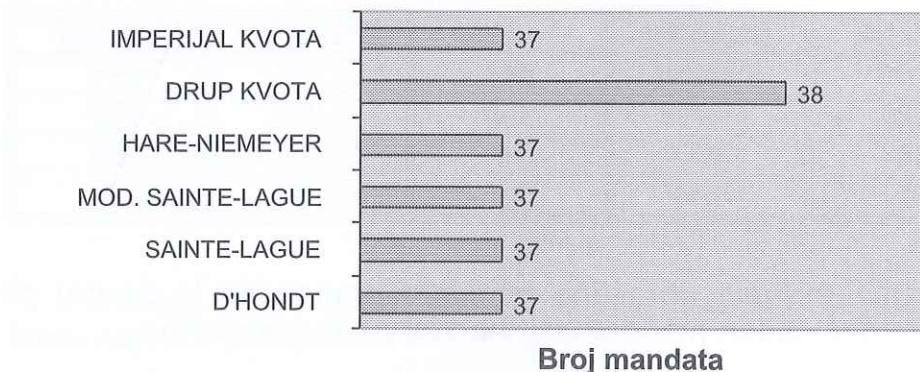
Naziv liste	Broj glasova	% glasova	Broj mandata	% mandata
DOS	2.402.387	64,4	176	70,4
SPS	515.845	13,5	37	14,8
SRS	322.333	8,5	23	9,2
SSJ	199.847	5,3	14	5,6

Imperijal kvota sistem, iako se u mnogome razlikuje od D'Hondt sistema, na identičan način raspodeljuje mandate.

DOS

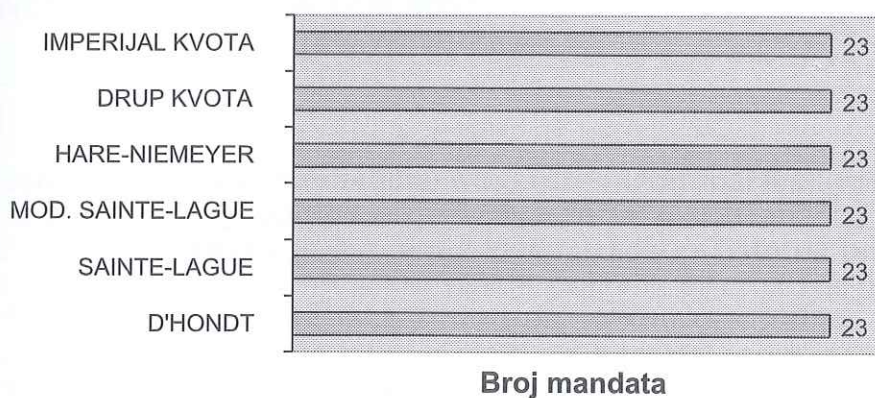

SPS

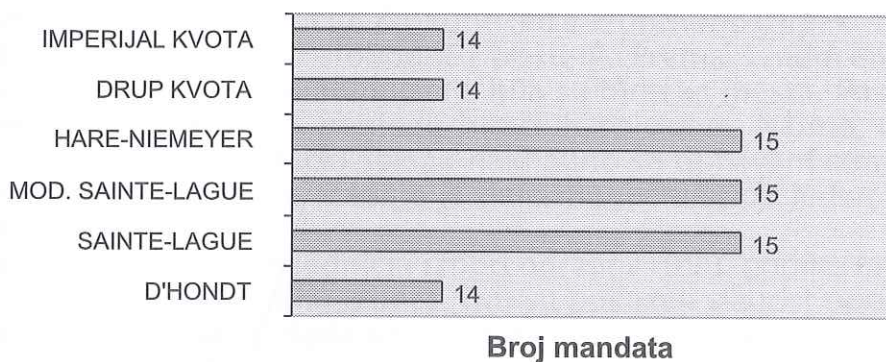

MANIPULACIJA RASPODELOM MANDATA

SRS

SSJ

Poredeći procenat dobijenih glasova i procenat mandata, vidi se da je svaka stranka dobila veći procenat mandata. Razlog za to su glasovi četiri partije koje nisu ušle u formulu obračuna mandata pošto nisu osvojile potrebnih 5 % glasova od ukupnog broja glasova. Naime, zakonom se može odrediti tzv. izborni cenzus, koji obično ide do 5 %, koji stranka koja učestvuje na izborima mora da pređe da bi uopšte ušla u sistem obračuna mandata.

Iz ovih primera se može videti na koji način metod raspodele mandata utiče na rezultate izbora. Da bi se ostvarila najveća moguća proporcionalnost između broja glasova i broja mandata, neophodno je izabrati i takav sistem raspodele mandata.

1. Introduction

2.1

Year	Value
1992	100
1993	105
1994	110
1995	115
1996	120
1997	125
1998	130
1999	135
2000	140
2001	145
2002	150
2003	155
2004	160
2005	165
2006	170
2007	175
2008	180
2009	185
2010	190
2011	195
2012	200
2013	205
2014	210
2015	215
2016	220
2017	225
2018	230
2019	235
2020	240
2021	245
2022	250
2023	255
2024	260
2025	265
2026	270
2027	275
2028	280
2029	285
2030	290

Source: [illegible]

Figure 1

Figure 1: [illegible]

The data shows a steady upward trend over the period from 1992 to 2025. The values increase by approximately 5 units per year, starting at 100 in 1992 and reaching 265 by 2025. This indicates a consistent growth rate throughout the entire period.

MANIPULACIJA U PRIPREMI IZBORA I GLASANJA

NEKI OD PRIMERA IZBORNE MANIPULACIJE IZ NAŠE IZBORNE PRAKSE

Posle pola veka komunističke diktature i jednopartijskog sistema, režim je 1990. godine organizovao prve višestranačke izbore. Za većinu građana je uvođenje višepartijskog sistema bila novina. Prvi put se komunističkoj partiji pojavila alternativa u koju građani nisu mogli tako lako i brzo da steknu poverenje. U početku, opozicione partije su bile male, sa nerazvijenom infrastrukturom, malim brojem opštinskih organa. Takve opozicione partije imale su nasuprot sebi veliku vladajuću partiju koja je iza sebe imala državno-partijski aparat čiji se uticaj osećao u svim delovima društva. Zbog očite ekonomske i medijske neravnopravnosti i nespremnosti opozicije da kontroliše izborni postupak, izbori 1990. godine nisu bili slobodni i poštjeni. Prema svedočenjima, glavne tačke izborne manipulacije bila su biračka mesta. Poseban problem je postojao u pogledu biračkih spiskova. Naime, birači koji nisu upisani u birački spisak naknadno su upisivani izbornog dana. Takvo zakonsko rešenje je dalo mogućnost da jedan birač glasa više puta.

Parlamentarni i predsednički izbori održani 1990. godine ipak su bili u senci svih narednih izbora. Oni su pokazali slabost opozicije i spremnost i snagu vladajuće partije na beskompromisnu borbu za očuvanje vlasti.

Pred savezne izbore 1992. godine opozicija je „stala na noge“ i usprotivila se izbornim uslovima, pre svega medijskim tretmanom opozicionih stranaka i većinskom izbornom sistemu koji omogućava veliku disproporciju između dobijenih glasova i mandata. Iako se činilo da je vlast napravila kompromis uvodeći poluproporcionalan izborni sistem, opozicija je bojkotovala te izbore. Takvim potezom opozicije ti izbori su bili osuđeni na propast. Na te izbore je u Srbiji izašlo svega 56 % biračkog tela, a svega tri stranke su osvojile mandate.

Neraspoloženje opozicije i veliki pritisak na vlast konstantnim protestima nateralo je vladajuću partiju da raspiše vanredne savezne, predsedničke, republičke i lokalne izbore. Opozicija, poučena iskustvom sa prethodnih izbora, vrši pritisak na režim tražeći

da i ona aktivno učestvuje u izradi novog izbornog zakona. Konsenzus oko proporcionalnog izbornog sistema bio je postignut, ali je problem predstavljao broj izbornih jedinica. Naime, opozicija je tražila da se izbori sprovedu u Srbiji kao jednoj izbornoj jedinici, dok je vladajući režim tražio da bude 29 izbornih jedinica. Nakon dugih pregovora postignuto je kompromisno rešenje da se Srbija podeli u 9 izbornih jedinica. Iza takvog rešenja su stali i neki eksperti izbornog prava tvrdeći da 9 izbornih jedinica neće ugroziti proporcionalnost izbornog sistema. Iako se može reći da postignuti dogovor omogućava održavanje pre svega pravednih izbora, za izbore održane u decembru 1992. godine ne može se reći da su bili poštenu i slobodni. Opoziciji je ponovo stajala na putu njena slaba organizovanost, nerasprostranjenost i neobučenost njenih članova i simpatizera. Vlast je po drugi put iskoristila svoju dobru, nasledenu državnu organizaciju. Prema pričama građana činilo se da je vladajući režim obučavao svoje članove kako da krađu izbore, a ne kako da ih sprovede. Kako je u stvari, bez obzira što je formalno bilo na stotine stranaka, Srbija bila i dalje partijska država, sva velika društvena i javna preduzeća stavljena su u službu vladajuće mašinerije u organizovanju predizborne kampanje i „sprovedenju“ izbora.

Nekoliko pokazatelja idu u prilog toj tvrdnji. Iako simbol predizbornih kampanja, lepljenje plakata, ne utiče bitno na pridobijanje glasova građana, vlast ni taj segment predizborne kampanje nije želela da zapostavi. Kako „rat“ plakatima režim nikako nije mogao da dobije pošto je opoziciji to bio jedini izlaz u javnost, vlast je zloupotrebila svoj položaj angažovanjem radnika i mehanizacije javno-komunalnih preduzeća koja su bila dužna da postavljaju plakate vladajuće stranke na mesta sa kojih nisu mogli da se skinu ili prelepe.

Drugi i mnogo drastičniji primer zloupotrebe vlasti događao se u velikim preduzećima širom Srbije. Naime, direktori tih preduzeća su nekoliko dana pred izbore dobijali glasačke listiće sa već zaokruženim imenima kandidata koje su davali svojim radnicima, s tim da su radnici, prethodno zaplašeni dobijanjem otkaza, bili u obavezi da prvog narednog dana posle izbora donesu prazan glasački listić koji su dobijali na biračkom mestu. Ova svedočenja radnika bila bi neverovatna da nisu istinita. Ovaj način izborne manipulacije postao je manir koji je trajao do decembarških izbora 2000. i predstavljao je siguran način da se dođe do glasova.

BIRAČKI SPISAK

Slobodni i pošteni izbori zavise i od ažurnosti biračkog spiska. Birački spisak je najvažniji element u organizaciji izbora. On je zapravo spisak građana koji uživaju biračko pravo. Broj birača nije stalan već se u svakom trenutku menja. Građani gube svoje biračko pravo odricanjem iz državljanstva, gubitkom poslovne sposobnosti, smrću, ili pak to svoje pravo stiču dobijanjem državljanstva, punoletstvom, ili im se lični podaci menjaju promenom prebivališta, zasnivanjem bračne zajednice ili promenom imena. Sve ove izmene treba da sadrži birački spisak. Iako je posao ažuriranja biračkog spiska kompleksan, značajan je jer od stepena njegove ažurnosti zavisi stepen poštovanja biračkog prava građana i mogućnost manipulacije.

U našoj kratkoj izbornoj praksi, birački spisak je bio mehanizam izborne manipulacije. U njemu su se nalazila umrla lica, lica koja nikada nisu živela na adresi na kojoj se vode u biračkom spisku, maloletna lica, birači koji su dva ili više puta upisani, a, s druge strane, nedostajali su građani koji imaju biračko pravo.

ŠTAMPANJE GLASAČKIH LISTIĆA

Glasački listić bi trebalo da ima značaj vrednosnog papira. Zakon nalaže da se glasački listići štampaju u onolikom broju koliko ima birača plus 0,5 % tzv. rezervnih glasačkih listića, a postupak štampanja glasačkih listića mogu pratiti članovi izborne komisije.⁵

Međutim, iako Zakon sadrži takvu odredbu, često su se glasački listići nalazili u rukama građana i po nekoliko dana pre dana glasanja, a članovi izborne komisije su štampanje mogli pratiti u određenom vremenskom periodu. Činjenica je da je manipulacija glasačkim listićima bila jedan od značajnih elemenata izbornih krađa. Naime, poznato je da su direktori fabrika delili radnicima glasačke listiće sa već zaokruženim imenima kandidata, s tim da su radnici bili dužni da im vrate prazne nakon glasanja. Pored očite pretnje gubitkom radnog mesta, postavlja se pitanje odakle glasački listići u rukama rukovodioca preduzeća. Isto tako, dva dana pred septembarske izbore 2000. godine, pošteni ali istovremeno

⁵ Član Savezne izborne komisije 1996. godine pratio je štampanje glasačkih listića u štampariji "Politika" samo 30 minuta koliko im je bilo dopušteno. Za to vreme radilo je 6 mašina koje su za 20 minuta odštampane glasačke listiće za 6 izbornih jedinica. Na tim izborima bilo je 29 izbornih jedinica, a štampanje je trajalo 15 dana.

uplašeni građanin dostavio je Centru za slobodne izbore i demokratiju nekoliko spojenih glasačkih listića. Svi ovi slučajevi dovode u sumnju ispravnost izbora, a, s druge strane, podstiču na uspostavljanje mehanizama koji će sprečiti ovaj vid manipulacije.

GLASANJE ZA DRUGOGA

Glasanje za drugoga je bila uobičajena pojava posebno u malim mestima. Iako zakon predviđa sankcionisanje takvih slučajeva, u nekim delovima zemlje glasanje za drugog se ustalilo kao običaj. Glasanje za drugoga je bio jedan od vodećih načina izborne manipulacije za kojom je posezala vlast. Na primer, u opštini Bujanovac jedan birač je glasao za 10 osoba u selu Dupljanje, u opštini Negotin, glasač je pokušao da ubaci 600 glasačkih listića u ime birača koji borave u inostranstvu; u Golemom Selu, u opštini Vranje, predsednik biračkog odbora je odobrio glasanje jednog člana porodice za čitavu porodicu. Naime, ovakvih slučajeva ima mnogo i oni su svi zajedno bili u funkciji izborne manipulacije.

POVREDA TAJNOSTI GLASANJA

Ukoliko se na biračkim mestima ne obezbede paravani za glasanje, tajnost glasanja je dovedena u pitanje. Međutim, i pored obezbeđenih paravana, tajnost glasanja je bila narušavana. Najčešće su to slučajevi kada su radnici nekog od preduzeća iz tog mesta glasali. U samom biračkom odboru su bili ljudi sa rukovodećih funkcija iz preduzeća koji su indirektno tražili od radnika da glasaju pred njima. S druge strane, opšte je poznato da su pripadnici romske nacionalne zajednice glasali tako što im je uvaženi predstavnik Roma, koji se nalazio na biračkom mestu, govorio za ko ga treba da glasaju.

GLASANJE NA BIRAČKIM MESTIMA KOJA NISU BILA OTVORENA

Na prvi pogled zvuči čudno kako je moguće da bude glasanja na biračkim mestima koja nisu otvorena. Međutim, poznavajući prilike u Srbiji, možemo ipak zaključiti da je to moguće. Kosovo i Metohija, kao integralni deo Srbije, jeste područje na kojem žive Albanci koji čine oko 90 % populacije. Od 1990. godine, tj. od uvođenja višepartijskog sistema u Srbiji, albanska nacionalna zajednica je ignorisala odnosno bojkotovala izbore. Kako je stanje na Kosovu i Metohiji iz

godine u godinu bilo sve gore, većina biračkih mesta nije ni otvorena. Najzapaženiji primer izborne manipulacije, izborne krađe, desio se 1997. godine. Tada je po prvi put data analiza zvaničnih izbornih rezultata koju je sačinio CeSID. Na osnovu te analize možemo videti na koji način su sprovedeni predsednički izbori i kako je kandidat SPS-a Milan Milutinović izabran za predsednika Srbije.

Setimo se za kratko da su u septembru 1997. godine održani predsednički izbori na koje u drugom krugu nije izašlo 50 % +1 birač. Zbog takvog ishoda, zakon je nalagao da se izbori moraju ponoviti. SPS je tada promenio kandidata, pa je umesto Zorana Lilića kandidovan Milan Milutinović. Pogledajmo sada kako su izgledali zvanični rezultati izbora.

Analizom rezultata septembarskih i decembarskih predsedničkih izbora u Srbiji vidimo da se suštinska razlika primećuje na Kosovu i Metohiji. Naime, poredeći drugi krug septembarskih i decembarskih izbora vidimo da u kosovskim izbornim jedinicama značajno raste izlaznost birača. U Kosovskoj Mitrovici razlika je 39.60 %, Prištini 48,11 %, a u Peći 89,75 %. Sta to zapravo znači? Pošto su prvi izbori propali zbog nedovoljne izlaznosti birača, drugi izbori su po svaku cenu morali da uspeju. Da bi izbori uspeali, izbori su morali biti pokradeni. Tako je u decembru 1997, u drugom krugu, na Kosovu glasalo 464.462 birača. Ukoliko pretpostavimo da su na izbore izašli svi Srbi i Crnogorci, ostaje nam da verujemo da je oko 200.000 Albanaca glasalo.

Još interesantnije je videti izlaznost po biračkim mestima.

Opština Vitina

Broj BM	21. septembar	5. oktobar	7. decembar	21. decembar
7	Nije otvoreno	1028	Nije otvoreno	1009
18	Nije otvoreno	Nije otvoreno	Nije otvoreno	1121
55	Nije otvoreno	Nije otvoreno	Nije otvoreno	510

Opština Kosovska Kamenica

Broj BM	21. septembar	5. oktobar	7. decembar	21. decembar
21	Nije otvoreno	Nije otvoreno	Nije otvoreno	279
22	79	86	72	1973
53	Nije otvoreno	280	Nije otvoreno	411

IZBORNE MANIPULACIJE

Opština Glogovac

Broj BM	21. septembar	5. oktobar	7. decembar	21. decembar
3	Nije otvoreno	Nije otvoreno	12	1710
9	1	3	198	795
10	Nije otvoreno	Nije otvoreno	Nije otvoreno	724

U opštini Glogovac u prvom krugu septembarskih izbora glasalo je 27 birača, a u drugom 26 birača. U decembru situacija se drastično promenila pa je u prvom krugu glasalo 526 birača, a u drugom 4336 birača. Procentualno izraženo, izlaznost u opštini Glogovac je na decembarskim izborima skočila 16.676,92 %.

Pored izlaznosti, nije bez značaja videti rezultate glasanja za kandidate u drugom krugu decembarskih izbora.

Opština Đakovica

Broj biračkog mesta	Milan Milutinović	Vojislav Šešelj
2	559	0
3	892	0
5	1239	0
10	768	0
10	888	0
21	701	0
22	772	0
24	1101	0
28	2008	0
50	546	0

Ipak, nije na svim biračkim mestima bio takav rezultat. Na biračkom mestu 29 Milutinović je osvojio 1397 glasova, a Šešelj 1.

Podatke o tome da ova biračka mesta nisu ni otvarana poseduju i posmatrači OSCE i CESID-a.

SUDOVI KAO INSTRUMENT IZBORNE MANIPULACIJE

POSTIZBORNA MANIPULACIJA

Rezultati izbora postaju nepromenljivi tek kad ih u određenom roku nadležna izborna komisija proglasi zvaničnim. Svaki izborni zakon sadrži deo koji se odnosi na žalbeni postupak kojim strana u postupku može da zaštiti svoja prava. Od momenta sastavljanja zapisnika sa biračkih mesta do momenta proglašenja rezultata izbora, zainteresovane strane izbornog postupka mogu ulagati prigovore i žalbe. Ovo pravo, uz pomoć sudova, može biti predmet zloupotrebe i izborne manipulacije. Naša oskudna izborna praksa imala je i takve slučajeve izborne manipulacije.

U novembru 1996. godine održani su savezni i lokalni izbori. Vladajuća parija je izmenila Zakon o izbornim jedinicama, i sa 9 povećala na 29 izbornih jedinica. Tim Zakonom opozicija nije bila zadovoljna, ali je ipak udružena izašla na izbore. Motiv za promenu broja izbornih jedinica bila je svakako izborna manipulacija i bezobzirna borba za vlast. Povećanjem broja izbornih jedinica smanjila se proporcionalnost izbornog sistema toliko da je izborni sistem više ličio na jednokružno-većinski nego na proporcionalan.

Međutim, režim nije mnogo vodio računa o lokalnim izborima, osim za Skupštinu AP Vojvodine za koju je izborni sistem izmenio u svoju korist. Opozicija je osvojila vlast u skoro svim skupštinama opština većih gradova. Svakako, za vlast takav rezultat lokalnih izbora nije bio prihvatljiv. Pošto nije bilo moguće da retroaktivno menja izborni sistem, vlast je iskoristila svoju moć i uticaj na sudstvo.

Socijalistička partija Srbije je uložila na stotine prigovora i žalbi na rad biračkih odbora i postupak glasanja na biračkim mestima na kojima je izgubila izbore. Pošto su izborne komisije i sudovi bili u funkciji vlasti, skoro sve primedbe vladajuće partije su uvažene, a glasanje je ponovljeno. Odlučivanje izbornih komisija i sudova pratilo je kršenje načela *audiatur et altera pars* (obaveštavanje druge strane u sporu), povreda ravnopravnosti stranaka pred sudom, propuštanje da se uzmu u obzir razlozi pravnih lekova koje su stranke izjavljivale, donošenje odluka bez postupka

dokazivanja. U svakom od ovih slučajeva u zapisnicima o radu biračkog odbora, na mestu određenom za primedbe, nije bilo primedbi članova biračkog odbora vladajuće partije, već su primedbe bile izmontirane kako bi se glasanje poništilo.

Najčešći razlozi koji su navođeni u prigovorima, odnosno žalbama bili su:

- plakati na manjoj udaljenosti od 50 metara od biračkog mesta,
- agitovanje kandidata ispred i na biračkom mestu,
- pogrešno popunjeni zapisnici (brojevi u zapisniku se nisu poklapali očitom greškom u sabiranju),
- višak glasačkih listića u glasačkoj kutiji od broja glasalih iz izvoda iz biračkog spiska,
- pronađeni glasački listići sa zaokruženim kandidatima vladajuće partije van biračkog mesta,
- istek mandata Opštinske izborne komisije (npr. Savski venac).

Izbori za Skupštinu grada Beograda

Nakon objavljenih privremenih rezultata izbora, prema kojima je koalicija „Zajedno“ osvojila apsolutnu većinu, Socijalistička partija Srbije je izjavila 461 prigovor Gradskoj izbornoj komisiji. Sadržaj ovih prigovora nije bio poznat drugoj strani, odnosno koaliciji „Zajedno“, ali je bilo poznato da se njima traži poništaj glasanja. Prigovore su pratili apsurdni dokazi, na primer fotografija plakata opozicije je bila ključni dokaz da se plakat nalazio ispred biračkog mesta, iako se to sa nje ne vidi.

Gradska izborna komisija je većinu ovih prigovora odbila, posle čega je koalicija „Zajedno“ i dalje imala većinu u skupštini, 60 od 110 mesta koliko broji skupština. Kako to nije bilo dovoljno, SPS je izjavila žalbe Prvom opštinskom sudu protiv rešenja Gradske izborne komisije kojima se odbijaju njeni prigovori. Ukupan broj žalbi je bio između 150 i 160. Presudama Prvog opštinskog suda usvojeno je 45 žalbi i glasanje je poništeno na još 236 biračkih mesta. Ovim presudama poništen je izbor 33 kandidata koalicije „Zajedno“ čime se otvarala mogućnost da SPS nakon ponovljenih izbora osvoji većinu u gradskoj skupštini. Inače, žalbe SPS i presude Prvog opštinskog suda nisu dostavljane drugoj strani, u ovom slučaju koaliciji „Zajedno“, iako je Zakon o upravnom sporu to obavezivao. Ovo je bio samo početak izbornih sporova. Koalicija „Zajedno“ je na ove presude odgovorila ulaganjem vanrednih pravnih lekova.

Ovakva izborna manipulacija ili sudska krađa događala se i u Nišu, Vršcu, Kraljevu, Vlasotincu, Pirotu, Subotici, Savskom vencu, Paliluli, Užicu itd.

Najveći doprinos saznavanju onoga što se tada dešavalo, a što je teško i zamislivo za normalnog čoveka, jeste knjiga „Izborna krađa - pravni aspekt“⁶ grupe autora koji su neposredno učestvovali u borbi za prave i istinite rezultate izbora. Izborni sporovi su pokazali spregu partijskog aparata i sudske vlasti, postojanje partijske države i zavisnost sudstva, sudija i članova izbornih komisija. Uticaj na sudske vlast ilustruje slučaj dostavljanja dve presude Vrhovnog suda Srbije u vezi sa istim predmetom. U jednoj se žalba SPS odbija, a u drugoj usvaja. Ova je presuda povodom iste stvari doneta istog dana, od strane istog veća i istog zapisničara. Jedina razlika je odluka. Ove presude su stigle istog dana, s tim da je prvo stigla ona koja je bila na štetu SPS, a ne dugo zatim druga koja je bila u korist SPS. Očigledno je da je postojao uticaj na sud da se odluka izmeni.

Iako se niko nije nadao da će se izborna krađa iz 1996. godine ponoviti, ona se ipak desila nakon izbora za predsednika SRJ 2000. godine. Za tu izbornu krađu može se reći da je kombinacija krađe iz 1996. i 1997. godine. Detaljna analiza ove izborne krađe opisana je u CeSID-ovom izveštaju.⁷

⁶ U ovoj knjizi mogu se naći svi slučajevi izborne krađe iz 1996. godine.

⁷ „OKO IZBORA 4“, Izveštaj sa parlamentarnih i predsedničkih izbora u SRJ i pokrajinskih izbora u Vojvodini (septembar - oktobar 2000).

Andrew Reynolds, Ben Reilly i grupa autora: *Priručnik za oblikovanje izbornog sistema*, Međunarodni institut za demokratiju i izbornu asistenciju (IDEE), Sarajevo, 1997.

Arend Lijphart: *Electoral systems and party systems - a study of twenty-seven democracies, 1945 - 1990*, Oxford University Press, New York, 1994.

Grupa autora: *Izborna krađa*, Medija centar, Beograd, 1997.

Izveštaj CeSID-a *Oko izbora*, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 1997.

Izveštaj CeSID-a *Oko izbora 2*, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 1998.

Izveštaj CeSID-a *Oko izbora 4*, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 2000.

Izveštaj CeSID-a *Oko izbora 5*, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 2001.

Izveštaj CeSID-a *Pregled i analiza izbornih rezultata u Srbiji 1990 - 1997*, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 1999.

Dieter Nolen: *Izorno pravo i stranački sustav*, Zagreb, 1992.

Marijana Pajvančić: *Izbori - pravila i proračuni*, Novi Sad, 1997.

Marijana Pajvančić: *Izborni sistem - normativni okvir i raspodela mandata*, Beograd, 1997.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

342.841

IZBORNE manipulacije. - Beograd :
Centar za slobodne izbore i demokratiju,
2002 (Beograd : Tipografic). - 48 str.; 21 cm.
(CeSIDova mala biblioteka)

Tiraž 500. - Napomene i bibliografske
reference uz tekst. - Bibliografija str. 48.

ISBN 86-83491-14-5

a) Избори - Манипулација
COBISS-ID 98249228